

WOJCIECH KILARSKI

Uniwersytet Wrocławski

AFRYKAŃSKI SYSTEM MIĘDZYNARODOWYCH ORGANÓW SĄDOWYCH

Współczesne sądownictwo międzynarodowe od ponad trzydziestu lat znajduje się w fazie ciągłego, intensywnego rozwoju. Świadczy o tym zarówno wzrost aktywności wcześniej istniejących głównych organów rozstrzygających spory¹, jak i pojawienie się na scenie międzynarodowej wielu nowych organów o bardzo różnej strukturze i jurysdykcji. W zależności od przyjętych kryteriów można mówić oczywiście o różnej ich liczbie², natomiast samo zjawisko multiplikacji, a także specjalizacji, międzynarodowych sądów i trybunałów nie ulega dziś wątpliwości. Są to głównie organy o charakterze regionalnym³. Wiąże się to ze zmianą charakteru prawa międzynarodowego, które staje się w coraz większym stopniu zbiorem norm regionalnych, oraz z powstawaniem nowych regionalnych organizacji międzynarodowych, głównie o charakterze ekonomicznym. Multiplikacja ta w największym stopniu niewątpliwie wystąpiła na kontynencie afrykańskim.

Analizę regionalnego systemu afrykańskiego rozpocząć należy od zdefiniowania pojęcia międzynarodowego organu sądowego. Nie jest to zadanie proste co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, nie ma w prawie międzynarodowym jednej legalnej definicji tego pojęcia. Po wtóre, doktryna prawa międzynarodowego dość swobodnie żongluje różnymi terminami na określenie organów rozstrzy-

---

¹ Według stanu na 10 lipca 2010 r.: przed Międzynarodowym Trybunałem Sprawiedliwości zawisłych było 16 spraw (dane na oficjalnej stronie trybunału www.icj-cij.org), natomiast pod auspicjami Stałego Trybunału Arbitrażowego toczyło się 45 spraw (dane na oficjalnej stronie trybunału www.pca-cpa.org).

² Na przykład W. Czapliński (*Multiplikacja sądów międzynarodowych — szansa czy zagrożenie dla jedności prawa międzynarodowego*, [w:] *Rozwój prawa międzynarodowego — jedność czy fragmentacja?*, red. J. Kolasa, A. Kozłowski, Wrocław 2007, s. 79) mówi o ponad 40 takich organach.

³ Właściwie jedynym nowym organem o ponadregionalnym charakterze jest powstały w 1996 r. Trybunał Prawa Morza z siedzibą w Hamburgu.

gających spory⁴. Jednak nawet jeżeli przyjmimy, że określenie „międzynarodowy organ sądowy” w najlepszym stopniu oddaje naturę takich organów, to pozostaje problem, jak określić warunki, których spełnienie będzie powodowało zaliczenie danego organu do grona międzynarodowych organów sądowych. Wydaje się, że dość dobrą propozycję daje Christian Tomuschat⁵. Wskazuje on pięć kryteriów, których łączne spełnienie umożliwia uznanie struktury spory rozstrzygającej za międzynarodowy organ sądowy. Są to kolejno:

- stałość organu, rozumiana jako brak zależności od rozstrzyganej sprawy⁶,
- ustanowienie w międzynarodowym instrumencie prawnym⁷,
- prawo międzynarodowe jako podstawa rozstrzygnięcia takiego organu,
- rozstrzyganie wedle procedury istniejącej przed zawiśnięciem konkretnej sprawy, i w zasadzie niepodlegającej zmianie przez strony,
- prawnie wiążący charakter rozstrzygnięcia.

Biorąc pod uwagę powyższe kryteria, można wskazać następujące międzynarodowe organy sądowe istniejące na kontynencie afrykańskim⁸:

1. Afrykański Trybunał Sprawiedliwości i Praw Człowieka — African Court of Justice and Human Rights (ACJHR).

Sytuacja prawna i faktyczna dotycząca tego trybunału jest dość skomplikowana. W momencie utworzenia Unii Afrykańskiej⁹, w akcie ją powołującym przewidziano utworzenie Trybunału Sprawiedliwości (Court of Justice)¹⁰ jako organu sądowego tej organizacji. Jednakże protokół dotyczący jego statutu, składu i zakresu jurysdykcji został przyjęty dopiero w 2003 r.¹¹ Zanim spełnił się warunek wejścia

⁴ C.P.R. Romano, *The Proliferation of International Judicial Bodies: The Pieces of the Puzzle*, „York University Journal of International Law and Politics” 31, 1999, nr 4, s. 712 n.

⁵ Ch. Tomuschat, *International Courts and Tribunals with Regionally Restricted and/or Specialized Jurisdiction*, [w:] *Judicial Settlement of International Disputes: International Court of Justice, other Courts and Tribunals, Arbitration and Conciliation: an International Symposium*, Berlin 1974, s. 280–312.

⁶ A zatem nie może być to organ powołany do rozstrzygnięcia konkretnego sporu międzynarodowego.

⁷ Przede wszystkim będzie to umowa międzynarodowa.

⁸ Nie zapominając o organach sądowych, które mając swoją siedzibę poza Afryką, swoją kompetencją kontynent ten obejmują: Międzynarodowy Trybunał Karny, Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości, Międzynarodowy Trybunał Prawa Morza, Stały Trybunał Arbitrażowy czy system rozstrzygania sporów Światowej Organizacji Handlu (World Trade Organisation — WTO).

⁹ Co nastąpiło w dniu 2 lipca 2000 r. przez podpisanie w Lome (Togo) Aktu Konstytucyjnego Unii Afrykańskiej przez państwa członkowskie Organizacji Jedności Afrykańskiej.

¹⁰ Art. 18 Aktu Konstytucyjnego Unii Afrykańskiej, <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%202158/v2158.pdf> (dostęp: 2 lipca 2010 r.).

¹¹ Protocol of the Court of Justice of the African Union, przyjęty w Maputo (Mozambik) 11 lipca 2003 r., http://www.africa-union.org/Official_documents/Treaties_%20Conventions_%20Protocols/Protocol%20to%20the%20African%20Court%20of%20Justice%20-%20Maputo.pdf (dostęp: 2 lipca 2010 r.).

w życie tego protokołu¹², w styczniu 2004 r.¹³ wszedł w życie protokół dotyczący funkcjonowania Afrykańskiego Trybunału Praw Człowieka i Ludów¹⁴. Teoretycznie zatem powinny funkcjonować dwa trybunały o odmiennym zakresie jurysdykcji *ratione materiae*. Jednakże pojawiły się obawy dwojakiego rodzaju. Po pierwsze — dotyczące możliwości finansowych państw afrykańskich w świetle konieczności utrzymania dwóch trybunałów. Po drugie — teoretyczna możliwość nakładania się ich jurysdykcji. W związku z tymi obawami pojawił się pomysł połączenia tych trybunałów w jeden organ sądowy. Już w 2004 r. Zgromadzenie Unii Afrykańskiej podjęło pierwszą bardzo ogólną decyzję o połączeniu¹⁵, a rok później przyjęło kolejną, już bardziej skonkretyzowaną decyzję w tym względzie¹⁶. Wykonaniem tej decyzji było przyjęcie 1 lipca 2008 r. przez Zgromadzenie Unii Afrykańskiej protokołu w sprawie statutu Afrykańskiego Trybunału Sprawiedliwości i Praw Człowieka¹⁷. Dwa jego najważniejsze założenia to: zastąpienie protokołów z 1998 i 2003 r. oraz połączenie dwu trybunałów w jeden¹⁸. Natomiast w załączniku do protokołu przyjęto statut nowego trybunału, określający zasady jego funkcjonowania. Zgodnie z art. 9, protokół ma wejść w życie trzydziestego dnia po złożeniu dokumentu ratyfikacyjnego przez piętnaste państwo członkowskie Unii Afrykańskiej. Warunek ten do dziś nie został spełniony — według stanu z 11 lipca 2010 r.¹⁹ 21 państw podpisało ten protokół, ale jedynie dwa — Libia i Mali, go ratyfikowały. Zatem faktycznie funkcjonuje nadal jedynie Afrykański Trybunał Praw Człowieka i Ludów. Mimo bowiem uzyskania wystarczającej liczby ratyfikacji protokołu dotyczącego Trybunału Sprawiedliwości Unii Afrykańskiej²⁰, organy tej organizacji nie podjęły, ze względu na przyjęcie protokołu o połączeniu, dalszych działań umożliwiających jego funkcjonowanie.

2. Trybunał Sprawiedliwości Wspólnego Rynku dla Afryki Wschodniej i Południowej — Court of Justice of the Common Market for Eastern and Southern Africa (COMESACJ).

¹² Upływ 30 dni od dnia złożenia dokumentu ratyfikacyjnego przez piętnaste państwo członkowskie Unii Afrykańskiej — art. 60 protokołu.

¹³ 25 stycznia 2004 r.

¹⁴ African Court on Human and Peoples' Rights, powołany na podstawie protokołu z dnia 10 czerwca 1998 r. do Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów.

¹⁵ Par. 4 decyzji Assembly/AU/Dec.45 (III), tekst dostępny na <http://www.africa-union.org/AU%20summit%202004/Assm/Assembly%20Decisions%20-Final.pdf> (dostęp: 3 lipca 2010 r.).

¹⁶ Decyzja Assembly/AU/Dec.83 (V), tekst dostępny na <http://www.africa-union.org/summit/JULY%202005/Assembly%20Decisions%20-%20%2073-90%20Sirte%205th%20Session.pdf> (dostęp: 3 lipca 2010 r.).

¹⁷ Protocol on the Statute of the African Court of Justice and Human Rights, <http://www.africa-union.org/root/au/documents/treaties/text/Protocol%20on%20the%20Merged%20Court%20-%20EN.pdf> (dostęp: 4 lipca 2010 r.).

¹⁸ Art. 1 i 2 protokołu.

¹⁹ Dane ze strony <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Treaties/treaties.htm>.

²⁰ Ratyfikowało go 16 państw, w związku z czym wszedł on w życie 11 lutego 2009 r., <http://www.africa-union.org/root/au/Documents/Treaties/treaties.htm> (dostęp: 4 lipca 2010 r.).

COMESACJ jest jednym z ośmiu organów Wspólnego Rynku dla Afryki Wschodniej i Południowej, powołanego do życia traktatem z 5 listopada 1993 r.²¹ Podstawą funkcjonowania trybunału jest art. 7 tego dokumentu, natomiast szczegóły dotyczące jego funkcjonowania określono w rozdziale piątym traktatu (art. 19–44).

Podstawowym zadaniem trybunału jest zapewnienie poszanowania prawa w wykładni i stosowaniu traktatu COMESA. Uprawnionymi do wszczęcia postępowania są: państwa członkowskie (art. 24 traktatu COMESA)²², Sekretarz Generalny COMESA (art. 25 traktatu COMESA)²³, osoby fizyczne i prawne (art. 26 traktatu COMESA)²⁴. Trybunał jest też właściwy w sprawach sporów pomiędzy Wspólnym Rynkiem a jego pracownikami²⁵. Kompetencja do rozstrzygnięcia sporu przez trybunał może także wynikać z klauzuli arbitrażowej lub innego specjalnego porozumienia. Nadto trybunał może rozpoznawać pytania prejudycjalne na wniosek sądów krajowych państw członkowskich COMESA²⁶. Wreszcie na wniosek uprawnionych podmiotów²⁷ trybunał może wydawać opinie doradcze w kwestiach prawnych wynikłych z postanowień traktatu COMESA.

COMESACJ składa się z dwunastu sędziów²⁸, powoływanych przez Władzę Wspólnego Rynku na pięcioletnią kadencją z możliwością jednokrotnej reelekcji.

---

²¹ Treaty Establishing the Common Market for Eastern and Southern Africa, <http://about.comesa.int/lang-en/publications/comesa-treaty> (dostęp: 5 lipca 2010 r.). Wspólny Rynek zastąpił funkcjonujący w tym regionie Afryki od 1984 r. tzw. Preferential Trade Area for Eastern and Southern Africa. Obecnie COMESA skupia 19 państw regionu — Burundi, Komory, Demokratyczna Republika Konga, Dżibuti, Egipt, Erytrea, Etiopia, Kenia, Libia, Madagaskar, Malawi, Mauritius, Rwanda, Seszele, Sudan, Swaziland, Uganda, Zambia i Zimbabwe.

²² Każde państwo członkowskie może wnieść skargę przeciw innemu państwu członkowskiemu o naruszenie zobowiązań wynikających z traktatu COMESA lub o naruszenie postanowień samego traktatu. Państwo członkowskie może też wnieść o zbadanie przez trybunał legalności jakiegokolwiek aktu Rady Wspólnego Rynku.

²³ Sekretarz Generalny, po wyczerpaniu procedury określonej w tym artykule, może za zgodą Rady wnieść skargę przeciw państwu członkowskiemu o naruszenie zobowiązań wynikających z traktatu COMESA lub o naruszenie postanowień samego traktatu.

²⁴ Osoba fizyczna lub prawna może wnieść o zbadanie legalności każdego aktu Rady lub państwa członkowskiego COMESA pod zarzutem jego bezprawności lub sprzeczności z traktatem COMESA. Jednakże wniesienie skargi o stwierdzenie nieważności aktu państwa członkowskiego jest możliwe jedynie po wyczerpaniu krajowych środków sądowych w tym zakresie.

²⁵ W tym przypadku trybunał działa jako trybunał administracyjny organizacji międzynarodowej.

²⁶ Przewidziana w art. 30 traktatu COMESA procedura pytań prejudycjalnych bardzo przypomina rozwiązanie przyjęte w Unii Europejskiej.

²⁷ Na podstawie art. 32 traktatu COMESA są to Władza (Authority) i Rada Wspólnego Rynku oraz każde z państw członkowskich.

²⁸ Siedmiu sędziów Wydziału Pierwszej Instancji (First Instance Division) i pięciu Wydziału Odwoławczego (Appellate Division). Obecnie w obu wydziałach zasiada po 5 sędziów, <http://www.eac.int/organs/eacj.html?start=3> (dostęp: 5 lipca 2010 r.).

W trybunale funkcjonują trzy języki oficjalne: angielski, francuski i portugalski. Siedzibą trybunału jest stolica Sudanu — Chartum²⁹.

3. Wschodnioafrykański Trybunał Sprawiedliwości — East African Court of Justice (EACJ).

EACJ jest jednym z głównych organów Wspólnoty Wschodnioafrykańskiej³⁰. Jego ustanowienie przewiduje art. 9 traktatu ustanawiającego tę wspólnotę³¹. Konkretnie regulacje dotyczące funkcjonowania tego trybunału znajdują się w rozdziale ósmym traktatu (art. 23–47) oraz w regulaminie przyjętym w listopadzie 2004 r.

Zakres jurysdykcji trybunału został określony bardzo podobnie jak COMESA. Art. 23 traktatu EAC stanowi, że zadaniem trybunału jest zapewnienie poszanowania prawa w interpretacji i stosowaniu traktatu oraz zgodność z traktatem. Kolejne artykuły traktatu w zasadzie powielają cytowane wyżej postanowienia traktatu COMESA. Ciekawym rozwiązaniem jest możliwość rozszerzenia zakresu jurysdykcji *ratione materiae* trybunału decyzją Rady Wspólnoty.

Zgodnie z traktatem EAC, trybunał nie może liczyć więcej niż 15 sędziów³², powoływanych na siedmioletnią kadencję przez organ wspólnoty nazwany Summit. Językiem oficjalnym trybunału jest angielski. Siedzibą jest stolica Tanzanii — Arusza.

4. Trybunał Sprawiedliwości Wspólnoty Gospodarczej i Walutowej Afryki Środkowej — Cour de Justice Communautaire (CEMACJ).

Wspólnota Gospodarcza i Walutowa Afryki Środkowej jest bardzo specyficzną strukturą. Zgodnie bowiem z traktatem ją ustanawiającym³³ składają się na nią cztery instytucje³⁴: Unia Gospodarcza Afryki Środkowej, Unia Monetarna Afryki

²⁹ Od 23 stycznia 2006 r., wcześniej siedzibą była stolica Zambii — Lusaka.

³⁰ Wspólnota ta ma bardzo długą tradycję, począwszy od ustanowienia w 1917 r. unii celnej pomiędzy Kenią a Ugandą. Pierwszą Wspólnotę Wschodnioafrykańską powołano w 1967 r., lecz w związku z trudnościami w porozumieniu się jej członków została rozwiązana w 1977 r. Obecna wspólnota ustanowiono traktatem przyjętym 30 listopada 1999 r. (wszedł w życie 7 lipca 2000 r.). Aktualnie jej członkami jest pięć państw: Kenia, Tanzania i Uganda, jako założyciele, oraz Rwanda i Burundi.

³¹ Treaty for the Establishment of the East African Community — obowiązujący tekst traktatu dostępny na www.eac.int (dostęp: 7 lipca 2010 r.).

³² W Wydziale Pierwszej Instancji 10 i Wydziale Odwoławczym 5.

³³ Traktat ustanawiający Wspólnotę Gospodarczą i Walutową Afryki Centralnej (Traité instituant la Communauté Economique et Monétaire de l'Afrique Centrale, http://www.aict-ctia.org/courts_subreg/cemac/CEMAC_Treaty_French.pdf) (dostęp: 7 lipca 2010 r.).

³⁴ Przy czym każda z nich ma własną regulację traktatową, skutkiem czego traktat CEMAC jest jednym z najkrótszych aktów konstytuujących organizację międzynarodową — składa się jedynie z 7 artykułów. Konwencje dotyczące tych instytucji stanowią jednak integralną część tegoż traktatu.

Środkowej, Parlament i właśnie Trybunał Sprawiedliwości³⁵. Wspólnota dysponuje nadto siedmioma organami głównymi. Ten swoisty charakter samej wspólnoty powoduje też zupełnie odmienną niż w poprzednich wypadkach regulację dotyczącą samego trybunału.

Traktat CEMAC, poza ustanowieniem trybunału i wskazaniem, iż składa się on z dwu izb³⁶, nie zawiera żadnych dalszych regulacji dotyczących zasad jego funkcjonowania. Znajdują się one bowiem w konwencji dotyczącej trybunału³⁷ i dwóch aktach dodatkowych, ustanawiających odpowiednio jego statut³⁸ oraz regulamin proceduralny³⁹.

Zgodnie z postanowieniami konwencji, w ramach funkcji sędziowskiej trybunał ma zapewnić poszanowanie przepisów traktatu CEMAC i konwencji z nim związanych przez państwa członkowskie oraz instytucje i organy CEMAC, doprowadzić poprzez swoje orzeczenia do harmonizacji orzecznictwa w zakresie dziedzin objętych traktatem CEMAC i wspierać harmonizację legislacji krajowych w tych dziedzinach poprzez swoje opinie. Postępowanie przed trybunałem może być wszczęte na wniosek państwa członkowskiego, Sekretarza Wykonawczego Wspólnoty, instytucję lub organ Wspólnoty oraz osoby fizyczne lub praw-

³⁵ Art. 2 traktatu CEMAC stanowi:

„Les parties signataires décident du principe de création de quatre institutions rattachées à la Communauté et constituant celle-ci:

- l’Union Economique de l’Afrique Centrale,
- l’Union Monétaire de l’Afrique Centrale,
- le Parlement Communautaire,

— la Cour de Justice Communautaire, comprenant une Chambre Judiciaire et une Chambre de Comptes”.

25 czerwca 2008 r. państwa członkowskie CEMAC (Czad, Kamerun, Kongo, Gabon, Gwinea Równikowa i Republika Środkowej Afryki) podpisały zrewidowany traktat CEMAC (Traité revise de la Communauté Economique et Monétaire de l’Afrique Centrale, http://www.izf.net/upload/Documentation/JournalOfficiel/CEMAC2008/traite_revise_de_la_CEMAC_25062008.pdf (dostęp: 8 lipca 2010 r.)). W zakresie trybunału zmiana polega na oddzieleniu go od struktury zapewniającej kontrolę finansową (Izba Obrachunkowa dotychczas wchodząca w skład trybunału stała się osobną, piątą, instytucją Wspólnoty pod nazwą Trybunał Obrachunkowy — Court des Comptes). W momencie oddawania artykułu do druku nie było informacji o wejściu zrewidowanego traktatu w życie.

³⁶ Izba Sądowa (Chambre Judiciaire) i Izba Obrachunkowa (Chambre des Comptes). Trybunał stanowi zatem swoiste połączenie kontroli sądowej i kontroli finansowej.

³⁷ Convention régissant la Cour de Justice de la C.E.M.A.C. z 5 lipca 1996 r. — tekst dostępny na http://www.aict-ctia.org/courts_subreg/cemac/ConventionRegissantLaCour.pdf (dostęp: 8 lipca 2010 r.).

³⁸ Acte additionnel n° 6/00-CEMAC 041-CCE-CJ-02 portant Statut de la Chambre Judiciaire de la Cour de Justice de la CEMAC z 14 grudnia 2000 r. — tekst dostępny na <http://www.izf.net/pages/aa06-2001/3521>.

³⁹ Acte additionnel n° 4/00-CEMAC 041-CCE-CJ-02 portant Règles de Procédure devant la Chambre Judiciaire de la Cour de Justice de la CEMAC z 14 grudnia 2000 r., <http://www.izf.net/pages/aa04-2001/3519>.

ne. Przedmiotem postępowania natomiast może być naruszenie traktatu CEMAC i konwencji z nim związanych, spory dotyczące interpretacji traktatu i konwencji z nim związanych oraz innych aktów prawnych CEMAC, spory pomiędzy Komisją Bankową Afryki Środkowej a instytucjami kredytowymi oraz odpowiedzialność odszkodowawcza Wspólnoty. Trybunał może także wydawać orzeczenia wstępne na wnioski krajowych organów sądowych⁴⁰ oraz opinie doradcze. Wreszcie spełnia on także funkcję trybunału administracyjnego w przypadku sporów między Wspólnotą a jej pracownikami.

W skład zarówno Izby Sądowej, jak i Obrachunkowej wchodzi po jednej osobie z każdego państwa członkowskiego, mianowanej na sześcioletnią kadencję z możliwością jednokrotnej reelekcji. Językiem oficjalnym trybunału jest francuski, a siedzibą stolica Czadu — N'Djamena.

5. Trybunał Sprawiedliwości Wspólnoty Gospodarczej Państw Afryki Zachodniej — Community Court of Justice Economic Community of West African States (ECOWASCJ).

Trybunał jest jedną z instytucji Wspólnoty Gospodarczej Państw Afryki Zachodniej⁴¹ i został ustanowiony w art. 15 traktatu ECOWAS. Jednak szczegółową regulację zawarto w protokole dotyczącym trybunału przyjętym w 1991 r.⁴², a następnie zmienionym w 2005 r.⁴³

Zgodnie z obecnie obowiązującym stanem prawnym trybunał ma bardzo rozległy zakres jurysdykcji. Może rozstrzygać spory dotyczące: interpretacji i stosowania traktatu ECOWAS oraz konwencji i protokołów Wspólnoty, interpretacji i stosowania aktów prawnych oraz ich legalności przyjętych w ramach ECOWAS, niewywiązywania się przez państwa członkowskie ze zobowiązań wynikających z aktów omawianej Wspólnoty, relacji między ECOWAS a jej pracownikami, odpowiedzialności odszkodowawczej tejże Wspólnoty. Co warto podkreślić, trybunał może także orzekać o naruszeniach praw człowieka w państwach członkowskich

⁴⁰ Także postępowanie wzorowane na Unii Europejskiej.

⁴¹ Wspólnota funkcjonuje obecnie na podstawie traktatu z 24 lipca 1993 r. — Treaty Establishing the Economic Community of West African States, <http://www.comm.ecowas.int/sec/index.php?id=treaty&lang=en> (dostęp: 8 lipca 2010 r.). Pierwotnie wspólnota działała na podstawie traktatu przyjętego w 1975 r., w 1993 r. dokonano jego rewizji ze względu na zmiany instytucjonalne. Obecnie członkami wspólnoty jest 15 państw afrykańskich: Benin, Burkina Faso, Republika Zielonego Przylądka, Wybrzeże Kości Słoniowej, Gambia, Ghana, Gwinea, Gwinea Bissau, Liberia, Mali, Niger, Nigeria, Senegal, Sierra Leone i Togo.

⁴² Protocol A/P.1/7/91 relating to the Community Court of Justice, przyjęty 6 lipca 1991 r., tekst dostępny w: *Compendium of African Sub-Regional Human Rights Documents*, red. S. Eboobrah, A. Tanoh, Pretoria 2010, s. 194.

⁴³ Supplementary Protocol A/Sp.1/01/05 amending the Preamble and Articles 1, 2, 9, 22 and 30 of Protocol A/P.1/7/91 relating to the Community Court of Justice and Article 4 paragraph 1 of the English version of the said Protocol, przyjęty 19 stycznia 2005 r., zob. *ibidem*, s. 199.

ECOWAS⁴⁴. Trybunał jest ponadto właściwy do wydawania orzeczeń wstępnych dotyczących interpretacji traktatu Wspólnoty, konwencji i innych aktów przyjmowanych w ramach ECOWAS⁴⁵, może także wydawać opinie doradcze. Ciekawym rozwiązaniem jest przyjęcie jednego terminu do wnoszenia spraw do trybunału, tj. działania prawne podejmowane przed trybunałem przez instytucje ECOWAS i państwa członkowskie albo przeciwko nim są możliwe jedynie w ciągu 3 lat od pojawienia się tytułu do takiego działania.

Zgodnie z art. 10 protokołu dotyczącego trybunału, podmiotami uprawnionymi do wszczęcia procedury przed trybunałem są: państwa członkowskie, Sekretarz Wykonawczy ECOWAS, Rada Ministrów ECOWAS, pracownicy ECOWAS, osoby fizyczne i prawne oraz sądy krajowe.

Trybunał składa się z 7 sędziów, powoływanych na pięcioletnią kadencję z możliwością jednokrotnej reelekcji. Językami oficjalnymi trybunału są francuski, angielski i portugalski, a siedzibą stolica Nigerii — Lagos.

6. Trybunał Południowoafrykańskiej Wspólnoty Rozwoju — Tribunal of Southern African Development Community (SADCT).

Trybunał jest jedną z ośmiu głównych instytucji Południowoafrykańskiej Wspólnoty Rozwoju⁴⁶. Podstawą funkcjonowania trybunału jest art. 9 i 16 tego traktatu. Wskazanie składu, uprawnień, funkcji oraz procedur trybunału nastąpiło dopiero osiem lat później na mocy protokołu przyjętego przez państwa członkowskie SADC⁴⁷.

Zgodnie z traktatem SADC kompetencja trybunału obejmuje zapewnienie właściwego stosowania i interpretacji traktatu i aktów przyjętych na jego podstawie oraz rozstrzyganie sporów tej materii dotyczących.

Zakres przedmiotowy jurysdykcji trybunału obejmuje wszystkie spory i powództwa z nimi związane dotyczące a) interpretacji i stosowania traktatu SADC, b) interpretacji, stosowania i ważności protokołów i innych aktów związanych oraz aktów instytucji Wspólnoty i c) innych kwestii wynikających z porozumień państw członkowskich przyznających jurysdykcję trybunałowi⁴⁸. Z punktu wi-

⁴⁴ Art. 9 protokołu, trybunał może także rozstrzygać spory na podstawie klauzuli arbitrażowej.

⁴⁵ Sąd krajowy może zwrócić się z pytaniem prejudycjalnym z własnej inicjatywy lub na żądanie strony postępowania krajowego.

⁴⁶ Southern African Development Community (SADC) została ustanowiona traktatem z dnia 17 sierpnia 1992 r. — Treaty of the Southern African Development Community (traktat ten był dotychczas dwukrotnie zmieniany — aktualny tekst dostępny na www.sadc.int (dostęp: 8 lipca 2010 r.)). Wspólnota zastąpiła istniejącą od 1980 r. Southern African Development Coordination Conference. Obecnie Wspólnota liczy 15 państw członkowskich: Angola, Botswana, Demokratyczna Republika Konga, Lesoto, Madagaskar, Malawi, Mauritius, Mozambik, Namibia, Seszele, RPA, Swaziland, Tanzania, Zambia i Zimbabwe.

⁴⁷ Protocol on Tribunal and the Rules of Procedure Thereof, przyjęty 7 sierpnia 2000 r., www.sadc.int (dostęp: 8 lipca 2010 r.).

⁴⁸ Art. 14 protokołu.

dzenia podmiotowego trybunał jest właściwy do rozstrzygnięcia sporów pomiędzy państwami członkowskimi i między osobami fizycznymi i prawnymi a państwami członkowskimi⁴⁹. Wyłączna jurysdykcja trybunału obejmuje natomiast spory pomiędzy państwem członkowskim a Wspólnotą, osobą fizyczną lub prawną a Wspólnotą oraz pracownikami SADC a Wspólnotą⁵⁰. Wreszcie w ramach procedur niespornych trybunał może wydawać orzeczenia wstępne⁵¹ oraz opinie doradcze⁵².

Trybunał SADC ma dość specyficznie określony skład osobowy. Zgodnie z art. 3 protokołu składać się ma z nie mniej niż 10 członków, przy czym 5 członków Rada SADC desygnuje na stanowiska sędziów pełnoetatowych, natomiast 5 pozostałych to ich swego rodzaju zastępcy, spośród których przewodniczący trybunału powołuje kogoś do zasiadania w trybunale, jeżeli sędzia pełnoetatowy jest czasowo nieobecny lub z innych powodów nie może wypełniać swoich obowiązków. Członkowie trybunału są mianowani na pięcioletnią kadencję z możliwością jednokrotnego ponownego powołania. W trybunale obowiązuje jeden z trzech języków, tj. angielski, francuski lub portugalski. Siedziba trybunału została ustanowiona w stolicy Namibii — Windhoek.

7. Trybunał Sprawiedliwości Zachodnioafrykańskiej Unii Gospodarczej i Walutowej — Cour de Justice de l'Union Economique et Monétaire Ouest Africaine (UEMOACJ).

Trybunał Sprawiedliwości jest jednym z sześciu głównych organów Zachodnioafrykańskiej Unii Gospodarczej i Walutowej⁵³. Jego funkcjonowanie przewidziano w art. 16 i 38 traktatu UEMOA, natomiast konkretne regulacje go dotyczące zawarto w protokole dodatkowym⁵⁴ do traktatu⁵⁵, w statucie trybunału⁵⁶ oraz w rozporządzeniu w sprawie zasad postępowania przed trybunałem⁵⁷.

⁴⁹ Art. 15 protokołu, jednakże osoby fizyczne lub prawne mogą wnosić o rozstrzygnięcie sporu z państwem członkowskim dopiero po wyczerpaniu procedur krajowych.

⁵⁰ W zakresie przedmiotowym określonym w art. 14 protokołu.

⁵¹ Na wniosek sądów lub trybunałów państw członkowskich SADC — art. 16 protokołu.

⁵² Na wniosek Rady SADC oraz posiedzenia głów państw lub rządów państw członkowskich — art. 20 protokołu.

⁵³ Union Economique et Monétaire Ouest Africaine, powołana została na mocy traktatu z 10 stycznia 1994 r. — *Traité de l'Union Economique et Monétaire Ouest Africaine* — aktualny (w 2003 r. traktat uległ modyfikacji) tekst traktatu dostępny na www.uemoa.int/documents/TraitReviserUEMOA.pdf (dostęp: 9 lipca 2010 r.). Obecnie w skład Unii wchodzi osiem państw członkowskich: Benin, Burkina Faso, Wybrzeże Kości Słoniowej, Gwinea Bissau, Mali, Niger, Senegal i Togo.

⁵⁴ Protocole additionnel n° 1 relatif aux organes de contrôle de l'UEMOA, http://www.uemoa.int/actes/1996/Protocole_additionnel_I.htm (dostęp: 9 lipca 2010 r.).

⁵⁵ Zgodnie z art. 39 traktatu UEMOA stanowi on integralną część samego traktatu, co niewątpliwie ułatwiło jego wejście w życie — nie podlegał odrębnej procedurze ratyfikacyjnej.

⁵⁶ Acte additionnel n° 10/96 du 10 mai 1996 de la Conférence des Chefs d'Etat et de Gouvernement portant Statuts de la Cour de Justice de l'UEMOA (dostęp: 9 lipca 2010 r.).

⁵⁷ Règlement n° 1/96/CM portant Règlement des procédures de la Cour de Justice de l'UEMOA — tekst dostępny na http://www.uemoa.int/actes/1996/REG_01_1996_CM.htm (dostęp: 9 lipca 2010 r.).

Trybunał w ramach UEMOA zapewnia poszanowanie prawa w interpretacji i stosowaniu traktatu Zachodnioafrykańskiej Unii. Mając tak określone kompetencje, trybunał może rozstrzygać: a) skargi Komisji UEMOA przeciwko państwu członkowskiemu o niewywiązywanie się ze zobowiązań unijnych, b) skargi osób fizycznych lub prawnych państw członkowskich Rady i Komisji UEMOA o stwierdzenie nieważności aktu przyjętego przez organy Unii, c) spory pomiędzy organami Unii a ich pracownikami, d) o odpowiedzialności pozaumownej tejże organizacji, e) o zmianie decyzji i sankcji Komisji UEMOA przyjmowanych wobec przedsiębiorstw łamiących zasady wolnej konkurencji ustanowione w ramach Unii. Trybunał może także rozstrzygać spory na podstawie klauzuli arbitrażowej. Podobnie jak wyżej charakteryzowane międzynarodowe organy sądowe, także UEMOACJ wyposażony został w kompetencję do wydawania pytań prejudycjalnych na wniosek krajowych organów sądowych dotyczących wątpliwości co do interpretacji traktatu UEMOA oraz ważności i interpretacji aktów prawnych wydawanych przez instytucje Unii⁵⁸. Wreszcie, trybunał może wydawać opinie i zalecenia, dotyczące projektów aktów prawnych przedstawionych przez Komisję UEMOA, oraz opinie doradcze na wniosek kompetentnych organów UEMOA⁵⁹ lub państwa członkowskiego Unii.

Liczba osób stanowiących skład Trybunału Sprawiedliwości UEMOA odpowiada liczbie państw członkowskich, tj. obecnie 9. Członkowie trybunału rozdzielają między siebie funkcje sędziów i adwokatów generalnych⁶⁰. Są oni mianowani na odnawialną sześcioletnią kadencję. Językiem oficjalnym UEMOACJ jest język francuski, a siedzibą trybunału stolica Burkina Faso — Wagadugu (Ouagadougou).

8. Organ Sądowy Unii Arabskiego Maghrebu — Instance Judiciaire de l'Union du Maghreb Arabe (UMAIJ).

UMAIJ jest jedną z instytucji Unii Arabskiego Maghrebu⁶¹. Podstawą prawną istnienia tego organu jest art. 13 traktatu z Marrakeszu. Zasady jego działania reguluje także statut⁶².

⁵⁸ Orzeczenia wstępne trybunału są wiążące dla wszystkich organów administracyjnych i sądowych państwa członkowskiego. W przypadku niezastosowania się do orzeczenia wstępnego, jest ono przekazywane organowi ostatecznej instancji w państwie członkowskim. Niezrealizowanie orzeczenia wstępnego może spowodować wniesienie skargi o niewywiązywanie się ze zobowiązań prawa unijnego.

⁵⁹ Są to Komisja, Rada Ministrów oraz Konferencja szefów państw lub rządów.

⁶⁰ Według stanu na 13 lipca 2010 r. w trybunale funkcjonowało 6 sędziów i 2 adwokatów generalnych.

⁶¹ L'Union du Maghreb Arabe (UMA), działająca na podstawie traktatu z Marrakeszu, podpisanego 17 lutego 1989 r. — *Traité instituant l'Union du Maghreb Arabe*, tłumaczenie francuskie wersji aktualnie obowiązującej (tekst autentyczny traktatu sporządzono w języku arabskim), http://www.maghrebarabe.org/images/traite_de_marrakech.pdf (dostęp: 10 lipca 2010 r.). Obecnie członkami UMA są: Algieria, Libia, Maroko, Mauretania i Tunezja.

⁶² Statute of the Judicial Organ of the Arab Maghreb Union stanowi integralną część traktatu z Marrakeszu.

Kompetencją zasadniczą UMAIJ jest rozstrzygnięcie sporów dotyczących interpretacji i stosowania traktatu UMA i porozumień zawartych na podstawie tego traktatu. Spór taki może być przedłożony Organowi Sądowemu bądź przez państwo członkowskie, bądź przez Radę Prezydencką Unii. Poza rozstrzygnięciem sporów UMAIJ jest także wyposażony w kompetencję do wydawania opinii doradczych na wniosek Rady Prezydenckiej UMA. W przeciwieństwie do wskazanych międzynarodowych organów sądowych funkcjonujących w Afryce, stroną postępowania przed UMAIJ nie może być ani osoba fizyczna, ani prawna.

Organ Sądowy UMA składa się z dwóch sędziów z każdego państwa członkowskiego, mianowanych na sześcioletnią, odnawialną, kadencję. Językiem postępowania przed UMAIJ jest arabski, a siedziba znajduje się w stolicy Mauretanii — Nouakchott⁶³.

9. Trybunał Organizacji Arabskich Państw Eksporterów Ropy Naftowej — Judicial Tribunal of Organization of Arab Petroleum Exporting Countries (OAPECJT).

Trybunał jest jednym z czterech organów Organizacji Arabskich Państw Eksporterów Ropy Naftowej⁶⁴. Funkcjonowanie trybunału przewiduje art. 21 traktatu OAPEC, natomiast szczegółowa regulacja znajduje się w specjalnym protokole⁶⁵.

Trybunał jest właściwy do rozstrzygnięcia: a) sporów dotyczących interpretacji i stosowania traktatu OAPEC oraz zobowiązań z niego wynikających, b) sporów pomiędzy dwoma lub więcej państwami członkowskimi dotyczących wydobycia ropy naftowej, jeśli nie narusza to suwerenności tych państw, c) sporów, które zdaniem Rady Ministerialnej OAPEC mieszczą się w jurysdykcji trybunału. Nadto, za zgodą stron, trybunał może rozstrzygać spory między: a) państwem członkowskim a firmą wydobywczą działającą na jego terytorium, b) państwem członkowskim a państwową firmą wydobywczą innego państwa członkowskiego, c) dwoma lub więcej państwami członkowskimi, jeżeli spór nie dotyczy interpretacji i stosowania traktatu OAPEC oraz zobowiązań z niego wynikających. Trybunał może też wydawać opinie doradcze na wniosek Rady Ministerialnej OAPEC.

Trybunał, zgodnie z regulacjami go dotyczącymi, składa się z nieparzystej liczby osób, nie mniej niż siedmiu, ale nie więcej niż jedenastu. Językiem postępowania jest arabski, siedzibą trybunału Kuwejt.

⁶³ Na temat UMAIJ zob. szerzej na przykład L. Bouony, *La Cour maghrébine de justice*, „Revue belge de droit international” 26, 1993, nr 2, s. 351–373.

⁶⁴ Organization of Arab Petroleum Exporting Countries, ustanowiona traktatem z 9 stycznia 1968 r. — Agreement for the Establishment of an Arab Organization for the Petroleum Exporting Countries (tekst dostępny na <http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20681/volume-681-I-9707-English.pdf> (dostęp: 10 lipca 2010 r.)). Obecnie w skład OAPEC wchodzi: Algieria, Arabia Saudyjska, Bahrajn, Egipt, Irak, Katar, Kuwejt, Libia, Syria, Tunezja i Zjednoczone Emiraty Arabskie.

⁶⁵ Protokół podpisany w Kuwejcie 9 maja 1978 r. i dołączony do traktatu OAPEC.

10. Wspólny Trybunał Sprawiedliwości i Arbitrażu Organizacji Harmonizacji Prawa Handlowego w Afryce — Cour Commune de Justice et d'Arbitrage Organisation pour l'Harmonisation en Afrique du Droit des Affaires (OHADACC).

Trybunał jest jedną z dwóch instytucji Organizacji Harmonizacji Prawa Handlowego w Afryce⁶⁶. Podstawą prawną jego funkcjonowania jest art. 3 traktatu tejże organizacji. Poza postanowieniami traktatowymi, funkcjonowanie trybunału z punktu widzenia proceduralnego regulują dwa akty niższego rzędu przyjęte przez Radę Ministrów OHADA⁶⁷.

Specyfika samej organizacji, w której ramach działa trybunał⁶⁸, powoduje także nieco odmienny, od wcześniej omawianych organów sądowych, zakres kompetencji. Rolą trybunału jest zapewnienie w państwach członkowskich wspólnej interpretacji i stosowania traktatu OHADA, regulacji wynikających z jego stosowania oraz „aktów jednolitych”⁶⁹. W tym celu trybunał pełni dwie funkcje: sądu odwoławczego wobec sądów krajowych oraz sądu arbitrażowego.

Główne uprawnienia podmiotowe przysługują w postępowaniach spornych osobom fizycznym lub prawnym — stronom postępowania krajowego. Po pierwsze mogą one w drodze odwołania wnieść sprawę do OHADACC od merytorycznej decyzji krajowego sądu odwoławczego dotyczącej zastosowania „aktu jednolitego”. Po drugie, możliwe jest wniesienie odwołania od decyzji sądu krajowego, uznającej brak jurysdykcji trybunału w danej sprawie. Po trzecie sądy najwyższe państw członkowskich zobowiązane są przekazywać trybunałowi każdą sprawę, której przedmiot wymaga zastosowania „aktu jednolitego”. Trybunał OHADA wyposażony został także w możliwość wydawania opinii doradczych w trzech

---

⁶⁶ Organisation pour l'Harmonisation en Afrique du Droit des Affaires, powołanej na podstawie traktatu z 17 października 1993 r. — *Traité relatif à l'harmonisation en Afrique du droit des affaires* (tekst dostępny na www.ohada.com/traite.php (dostęp: 10 lipca 2010 r.)). Traktat ten został poddany procedurze zmiany w 2008 r., ale nowe postanowienia, według stanu z 12 lipca 2010 r., nie weszły jeszcze w życie. Obecnie członkami tej organizacji są: Benin, Burkina Faso, Kamerun, Republika Środkowej Afryki, Komory, Kongo, Wybrzeże Kości Słoniowej, Gabon, Gwinea, Gwinea Bissau, Gwinea Równikowa, Mali, Niger, Senegal, Czad i Togo. W trakcie procedury akcesyjnej jest Demokratyczna Republika Konga.

⁶⁷ Règlement de procédure de La Cour Commune de Justice et d'Arbitrage de l'OHADA z 18 kwietnia 1996 r. oraz Règlement d'arbitrage de La Cour Commune de Justice et d'Arbitrage de l'OHADA z 11 marca 1999 r. Dwoistość ta wynika z podwójnej funkcji trybunału. Teksty dostępne na <http://www.ohada.com/traite.php> (dostęp: 12 lipca 2010 r.).

⁶⁸ Celem OHADA jest doprowadzenie do harmonizacji prawa handlowego w państwach członkowskich przede wszystkim przez przyjmowanie wiążących „aktów jednolitych” (*actes uniformes*), określających wspólne regulacje w zakresie prawa handlowego. Zastępują one, po wejściu w życie, obecne i przeszłe regulacje krajowe państw członkowskich. Do chwili obecnej przyjętych zostało osiem takich aktów, dotyczących: ogólnego prawa handlowego, prawa spółek handlowych, papierów wartościowych, uproszczonych procedur odszkodowawczych i środków egzekucyjnych, upadłości zbiorowej, arbitrażu i umów o towarowym transporcie drogowym. Teksty tych „aktów jednolitych” dostępne na <http://www.ohada.com/textes.php> (dostęp: 12 lipca 2010 r.).

⁶⁹ Art. 14 traktatu OHADA.

sytuacjach: a) przed przyjęciem „aktu jednolitego” przez Radę Ministrów OHADA, b) na wniosek państwa członkowskiego lub Rady Ministrów OHADA w zakresie interpretacji i stosowania traktatu OHADA, regulacji wynikających z jego stosowania oraz „aktów jednolitych”, c) na wniosek sądów krajowych w zakresie stosowania „aktów jednolitych”.

Jak sąd arbitrażowy, trybunał został wyposażony w dość specyficzne funkcje. Jeżeli strony umowy, na podstawie klauzuli kompromisowej lub arbitrażowej, chcą skorzystać z postępowania arbitrażowego, trybunał OHADA sam sprawy nie rozstrzyga, lecz wskazuje lub zatwierdza arbitrow, jest informowany o przebiegu sprawy oraz bada projekt rozstrzygnięcia arbitrażowego⁷⁰. W przypadku natychmiastowej konieczności egzekucji orzeczenia arbitrażowego trybunał OHADA ma wyłączną kompetencję do nadania takiemu orzeczeniu klauzuli wykonawczej.

Trybunał OHADA składa się z 7 sędziów, wybieranych przez Radę Ministrów tejże organizacji na siedmioletnią kadencję, z możliwością jednokrotnej reelekcji. Językiem urzędowym trybunału jest francuski, siedzibą stolica Wybrzeża Kości Słoniowej — Abidżan.

* * *

Powyższy przegląd regionalnych międzynarodowych organów sądowych funkcjonujących w Afryce, nieaspirujący przecież do wyczerpującego, pozwala na wyciągnięcie kilku wniosków. Po pierwsze — bardzo silny rozwój tych organów niewątpliwie związany jest z powołaniem na kontynencie afrykańskim wielu regionalnych organizacji integracyjnych, zwłaszcza o charakterze ekonomicznym. Po drugie — znacząca większość tych organów w większym lub mniejszym stopniu wzorowana jest na rozwiązaniach europejskich, przede wszystkim Unii Europejskiej⁷¹. Przykładem może tu być choćby instytucja pytań prejudycjalnych, przyjęta w większości organów. Właściwie tylko dwa organy, tj. trybunały OAPEC i UMA, przyjmują rozwiązania klasyczne, właściwe tradycyjnemu sądownictwu międzynarodowemu. A przecież ostatni z omawianych organów — trybunał OHADA — idzie jeszcze dalej w swej ponadnarodowości i podporządkowaniu sądów krajowych niż Unia Europejska. Po trzecie — stwierdzić trzeba niestety, że nie zawsze w przypadku Afryki ilość przechodzi w jakość. Znacząca część organów afrykańskich miała lub ma nadal trudności z efektywnym funkcjonowaniem, pozostając rozwiązaniami papierowymi, a nie faktycznie realizującymi cele przed nimi stawiane. Przyczyn takiego stanu rzeczy można wskazać co najmniej kilka: brak wystarczających środków finansowych, konflikty między państwami

⁷⁰ Bez możliwości wprowadzania zmian merytorycznych.

⁷¹ Na temat swoistego eksportu modelu europejskiego zob. na przykład A.F. Tatham, *Exporting the EU Model: A Judicial Dimension for EU International Relations?*, <http://www.ies.be/files/Tatham-B5.pdf> (dostęp: 12 lipca 2010 r.).

członkowskimi danej organizacji, nakładanie się jurysdykcji podmiotowej (porównując zakresy państw członkowskich poszczególnych organizacji z łatwością zauważymy, że niektóre państwa są członkami dwu lub więcej struktur) i przedmiotowej organów sądowych czy wreszcie „słomiany zapal” państw, wystarczający do powołania danego organu, ale już niewystarczający do zapewnienia im efektywności. Po czwarte wreszcie — na kontynencie afrykańskim zdarzają się też procesy odwrotne do multiplikacji organów sądowych, wręcz zmierzające do ich łączenia. Dobrym przykładem jest tu utworzenie, choć ciągle nieumocowanie prawne, Afrykańskiego Trybunału Sprawiedliwości i Praw Człowieka. Niewątpliwie jednoznaczna ocena procesów zachodzących w Afryce jest bardzo trudna, natomiast szalenie interesujące pod względem prawnomiędzynarodowym jest obserwowanie tych zjawisk.